

УДК 82–6:929Грінченко

Борис Грінченко про українські національні справи: епістолярний, мовний та редакторський аспекти

Василь ЯРЕМЕНКО

д-р філол. н., проф.

Київський університет

ім. Б. Грінченка

© Яременко В., 2021

Стаття присвячена осмисленню епістолярних діалогів Бориса Грінченка про українські національні справи. Зокрема, досліджено епістолярію як складник наукового, публіцистичного і літературного процесу, проблеми унормування мови, літератури, науки в листах Бориса Грінченка, а також з'ясовано діяльність Бориса Грінченка як редактора Кулішевого перекладу Біблії.

З'ясовано, що Грінченко підходив до епістолярної спадщини в історичному освітленні. Не випадково ж, коли Іоїль Руденко передав йому віднайдений у священника на Глухівщині зшиток різних за жанрами давніх творів, а серед них «Листовню» — своєрідну інструкцію і зразки написання листів офіційним і близьким особам, — він відразу опублікував її на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» із власною передмовою. Виокремлено у дослідженні Київський період життя і творчості Бориса Грінченка 1902–1909 рр., який був позначений, крім всього іншого, активним листуванням із діячами науки та культури, видавцями.

У статті підкреслюється, що особливе місце в епістолярних діалогах про низку українських проблем належить листуванню Бориса Грінченка із Ганною Барвінок. Йдеться про підготовку до друку «Оповідань з народних уст» Ганни Барвінок, історико-літературознавчого нарису про неї «Поет жіночого горя» і популяризацію її етнографічно-фольклорних оповідань серед української спільноти.

Окреслено, що листи Б. Грінченка засвідчують прагнення і практичну роботу в царині розвитку національної культури на демократичній, народній основі. Більшість громадських заходів, ініціаторами яких ставали В. Гнатюк і Б. Грінченко, були суголосні потребам часу і ідеї соборності України.

Листи Б. Грінченка до В. Гнатюка засвідчують високий розвиток епістолярного стилю в українській літературі, його публіцистичність.

На основі проведеного дослідження зроблено висновок про те, що Грінченко мав намір створити окремий вид літератури — епістолярну літературу, в тому числі й інтимну епістолярну літературу зі щиро почуттєвим патріотичним змістом і високою культурою викладу. Також, Б. Грінченко був серед тих, хто переконав П. Куліша робити новий переклад Біблії. З'ясовано, що виходу в світ перекладу Біблії передувала копітка робота з виготовлення копій Кулішевого перекладу, яку також взяв на себе Борис Грінченко. Видання Біблії було подією непромінального значення.

Ключові слова: Борис Грінченко, П. Куліш, епістолярні діалоги, листування, національна культура, епістолярна література, переклад Біблії.

BORYS HRINCHENKO ABOUT UKRAINIAN NATIONAL AFFAIRS: EPISTOLARY, LANGUAGE AND EDITORIAL ASPECTS

Vasyl Yaremenko

Doctor of Philology, Professor,
Borys Hrinchenko Kyiv University

The article is devoted to the understanding of Borys Hrinchenko epistolary dialogues on Ukrainian national affairs. In particular, the research studied the epistolary as a component of the scientific and literary process, the problems of language, literature, science standardization in Borys Hrinchenko's letters. The article clarifies Borys Hrinchenko's activity as the editor of P. Kulish Bible translation.

It turned out that Hrinchenko approached the epistolary heritage in a historical dimension. It is not accidental when Ioil Rudenko handed him out a notebook of different genres of ancient works, found in a priest in the Hlukhiv region, among them "Letter" — a kind of instructions and samples of writing letters to officials and relatives, he immediately published it on the pages of "Zemskyi collection of the Chernihiv province" with its own preface. The study singles out the Kyiv period of Borys Hrinchenko's life and work in 1902–1909, which was marked, among other things, by active correspondence with scientists and cultural figures, and publishers.

The article emphasizes that a special place in the epistolary dialogues on several Ukrainian problems belongs to Borys Hrinchenko's correspondence with Hanna Barvinok. It is about the preparation for publication of "Stories from the People's Mouth" by Hanna Barvinok, a historical and literary essay about her "Poet of Women's Grief" and the popularization of her ethnographic and folklore stories among the Ukrainian community.

The article outlines that B. Hrinchenko's letters certify the aspirations and practical work in the field of national culture development on a democratic, national basis. Most of the public events initiated by V. Hnatiuk and B. Hrinchenko agreed with the needs of the time and the idea of the unity of Ukraine.

B. Hrinchenko's letters to V. Hnatiuk prove the high development of the epistolary style in Ukrainian literature, its publicism.

Based on the study, it was concluded that Hrinchenko intended to create a separate type of literature — epistolary literature, including intimate epistolary literature with a sincere patriotic content and a high culture of presentation. Also, B. Hrinchenko was among those who persuaded P. Kulish to make a new translation of the Bible. It turned out that the publication of the Bible was preceded by painstaking work on making copies of the Kulish translation, which was also undertaken by Borys Hrinchenko. The Bible publication was an event of lasting significance.

Keywords: Borys Hrinchenko, P. Kulish, epistolary dialogues, correspondence, national culture, epistolary literature, Bible translation.

1. Епістолярія як складник наукового і літературного процесу

Хай пробачать колеги-літературознавці за «крамольне» уточнююче твердження, що нова українська література почалася не з «Енеїди» Котляревського. Очевидячки, починалася вона з листів Г. С. Сковороди і вже точно із наведеного в «Додатках» листа Опанаса Лобисевича (1732–1805) до свого вчителя — архієпископа Георгія Кониського 30 вересня 1794 р., себто за чотири роки до виходу в світ перших книг «Енеїди» Котляревського, до речі, з посвятою видавця Максима Парпури «Любителям малороссийской словесности».

Отже, такі вже були вони, не поодинокі українські патріоти XVII–XVIII століття: «Немец — немечествуй, француз — французюй! Рус? (себто «українець». — В. Я.) — Русом будь!».

Бути самим собою, пізнати себе і самоідентифікуватися українцем-русом закликав Сковорода. Це вже були ідеали людей неунятного українського духу. Були вони мудрого віку, уже не молоді і наступаючому XIX ст. посилали свої заповіді, своє бачення майбутньої України. О. Лобисевич, якому і жити вже залишалось біля десяти років, думками і намірами летів туди, «де вже світлів похмурий небосхил зорею передодня» (Є. Маланюк). І програмовими документами цього складного початку стали для нас листи Г. С. Сковороди і лист Опанаса Лобисевича до Георгія Кониського.

Варто подати фрагмент листа О. Лобисевича, писаний 1794 року:

Как во всяком покрое платьев, так во всяком наречии языков есть своя красота; а к тому, когда и дым отечества сладок, то сия воня благоухания мыслей отечественных суть наисладчайшая. Для чести нации, матери нашей, всегда у себя природою и ученостию великих людей имевшей, столько светил выпустившей, для любителей своего отечества, для знающих под корою просторечия находит драгоценности мыслей, прошу Ваше Преосвященство велико одолжить меня, интерлюдии, Танского то или Ваши, приказав списать, по почте мне в Санкт-Петербург доставить, да изыдет во свет, да даст величие отечеству своему наш Плавт, наш Мольер, ежели что не боле. Ибо я помню некоторые стихи, описание Великодня, бегство сатаны и смерти, смерть Иуды: прекрасные описания. Наперед плачу одолжение Вашего Преосвященства: посылаю при сем Виргилиевых Пастухов, мною в малороссийский кобеняк переодетых. Мала моя заплата по малоценности своей копии, но прошу принять, как две лепты вдовицыны приняты были по усердию... 1794 сентября 30. Санкт-Петербург» (Цит за: Грінченко, 2000, с. 615–618).

Опанас Лобисевич на сьомому десятку літ пригадав постановку релігійної драми Г. Кониського «Воскресіння з мертвих» і вирішив надрукувати українською мовою написані інтермедії та інтерлюдії

з благородним наміром: «да изыдет во свет, да даст величие отечеству своему наш Плавт, наш Мольер, ежели что не боле». Дали «величие отечеству» і Котляревський, і Шевченко, і Куліш, і Драгоманов, і Франко, і, нарешті, Борис Грінченко. Саме він повертав до життя тих українських пропілеїв, що творили велич своїй батьківщині. Із маленьких справ, зроблених з великою любов'ю, розгорався великий вогонь патріотичного горіння.

Хіба можна заперечити, що лист О. Лобисевича був складовою літературного процесу, став документом доби, а сьогодні перетворився на самодостатню літературу — документальний епістолярій, чи просто епістолярну літературу.

Грінченко підходив до епістолярної спадщини в історичному освітленні. Не випадково ж, коли Іоїль Руденко передав йому віднайдений у священника на Глухівщині зшиток різних за жанрами давніх творів, а серед них «Листовню» — своєрідну інструкцію і зразки написання листів офіційним і близьким особам, — він відразу опублікував її на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» із власною передмовою. Голос Опанаса Лобисевича був не єдиний. А гловне — почутий!

Уже XVII ст. засвідчує ясну усвідомленість необхідності слов'янського відродження як національного, українського. Перед нами сповідується велет національного відродження князь Костянтин Острозький: «Я через весь час живота моего і до днесь яко в розмноженню святих писаній і книг, так і в прочих благочестивих вещах трудом і накладом своїм служил і до конца служити обіцую, поки мя ставати будет. Все бо сія гріх наших бивает, возбуждающе нас от сна і в ціломудріє приводяще, да боголюбці об'являться, а сластолюбці обличаться і посрамлени будут» (Григорович, 1851).

Не пропали дарма труди князя Острозького: уже наприкінці XVII ст. видатний український поет Іоан Величковський в епістолах до владик Лазаря Барановича та Варлаама Ясинського, у зверненнях до читачів із гордістю заявляв: «я, яко истинный сын Малороссийской отчизны нашей болѣючи на то сердцем, иж в Малой нашей Россіи до сих час таковых нѣ от кого тыпом виданих не оглядаю трудов, з горливості моєи ку милой отчизні... умислилем... нѣкоторые значнійшыє штуки поэтицкіє руским языком виразити...» Це не просто наміри, а вже усвідомлена діяльність для милої, рідної вітчизни, до якої він сповнений гордості і синівської любові.

Від відомої епістоли Володимира Мономаха, листів літературних геніїв, що «вічні співи зложили» у часи козаччини і Гетьманщини, творилася передісторія листа Опанаса Лобисевича і «Енеїди» Котляревського, і поставали лави «любителей малороссийской словесности».

Історія українського епістолярію буквально вростає в історію літератури, науки, культури в цілому.

Проблеми унормування мови, літератури, науки в листах Бориса Грінченка

Лист до матері Поліксенії Миколаївни може бути своєрідною передмовою і до всього епістолярію, і до всієї творчості письменника та вченого Бориса Грінченка. Він перед матір'ю стеле розмисли про призначення людини в житті, в якому вона, людина, має виконати своє призначення і виконати його добре. Питання тільки в тому, щоб правильно знайти це призначення. Йдеться про вибір, який свідомо людина робить на все життя. Він сповідувався перед матір'ю про свій життєвий вибір служити людям, добру, просвіті рідного народу. Грінченко вірить, що його вибір правильний і з обраного шляху він не зверне.

У листах до сестер Аполлінарії та Анни і дочки Насті ми не вичитаємо педагогічних повчань і настанов. Грінченко виховує прикладами. То він розповідає повчальну історію життя Софії Ковалевської, то порівнює «царський» похорон Тургенева і ставлення царизму до Шевченка, то розмірковує про ставлення українців Львова до відкриття пам'ятника А. Міцкевичу. Його судження про пам'ятник «від польського народу» на українській землі розкриває найтонші матерії взаємин між поляками і українцями, таких непростих і сьогодні.

Київський період життя і творчості Бориса Грінченка 1902–1909 рр. позначений, крім всього іншого, активним листуванням із діячами науки та культури, видавцями.

Особливе місце в епістолярних діалогах про низку українських проблем належить листуванню Бориса Грінченка із Ганною Барвінок. Йдеться про підготовку до друку «Оповідань з народних уст» Ганни Барвінок, історико-літературознавчого нарису про неї «Поет жіночого горя» і популяризацію її етнографічно-фольклорних оповідань серед української спільноти, організацію заходів з відзначення ювілею літературної творчості класика етнографічного реалізму, яким є Ганна Барвінок.

Листи доносять цікаві свідчення про боротьбу з царською цензурою, зокрема за цензурні дозволи на видання літературних альманахів «Дубове листя» (на пошану П. О. Куліша), «На вічну пам'ять Котляревському», «Хвиля за хвилею», окремих творів Пантелеймона Куліша, Ганни Барвінок, Бориса Грінченка. У листах маємо чимало свідчень про упорядкування і видання багатотомної спадщини П. О. Куліша¹.

1 Тільки в останні роки видавництво «Критика» (засноване в Києві проф. Грабовичем) здійснює фундаментальне видання спадщини П. Куліша. Перші чотири томи справляють враження.

Уже через кілька місяців після смерті П. О. Куліша Грінченко просить Ганну Барвінок надати йому матеріали для біографічного нарису про П. Куліша: «Треба нам доброї біографії Пантелеймона Олександровича, бо його біографія — то частка історії нашого національного руху». Грінченкові в Кулішевій біографії немає дрібниць. Його цікавість не оминає навіть імен волів (Лебідь, Половий, Лобас і Таран, імена їм надав П. Куліш), якими везли труну великого трудівника, — до перекладу Біблії: «Переклад Біблії, — переконує Борис Грінченко Ганну Барвінок, — то велике діло, і треба нам усім дбати, щоб його до пуття довести» (лист від 3.VII.1897 р.). І він справді дбав і «довів до пуття» Кулішів переклад Біблії.

Епістолярні свідчення Ганни Барвінок багатоцінні. Серце, розум і зір талановитої жінки фіксують деталі, які часом найдосвідченішому літературознавцю не вдається виокремити і дати їм наукове освітлення. «Дивується, — пише дружина Куліша Б. Грінченку, — що [с]тільки напручував сподвижник українського слова, то ж на паперах і я не все ще Вам списала. А округи, тільки б глянули, які алеї, які рощиці, які меблі робив під красне дерево, картини рисовав, альбоми сатиричеськіє для сем'ї, гальванопластикому зацікавився. Рисовав акварелями, масляними красками, сепією». І образ П. Куліша відразу набуває повноти, цільності, людяності.

Звичайно, в таких уступах не тільки жіноче захоплення своїм чоловіком, а й пильне око етнографа, класика етнографічного реалізму! Вона передає слова самого Куліша: «Ніколи біографію писати, в моїх листах вона виразно видається».

Створення наукової біографії П. О. Куліша без вивчення об'ємного епістолярію Ганни Барвінок (понад 2000 листів!) просто неможливе. Як літературний критик Ганна Барвінок особливого враження не справляє, але щодо знання літературного побуту Куліша, Шевченка, Костомарова їй нема рівних. 28 червня 1897 р. вона розповідає Грінченку: «Якби я не бачила, як він трудився над усім, то може б мені й легше було бачити слід його пера! І знаю багато і кривди проти його, і всього гіркого». Ганна Барвінок прагне, хай в листах, виправити неточності, хибні твердження тих, хто пробував писати про П. Куліша. Ось, приміром, тільки один витяг з листа до Б. Грінченка, що ставить акцент на потребі біографічної точності: «Чалий² каже, що він (П. Куліш. — В. Я.) матері лишився в 10 год. Ні, уже бувши жонатим, і матір боготворив, і Біблію (себто свій переклад Біблії. — В. Я.) їй посвятив, а він каже, що і материнської ласки не знав і пр. Батько його не любив. А мати жила їм...» Такі листи, окрім всього іншого, дають нам нові знання і нові оцінки.

2 Чалий — автор спогадів про Т. Г. Шевченка, один з перших його біографів.

Центральною темою в листах Б. Грінченка до В. Гнатюка є робота над «Словарем української мови». Тут історія його створення. Але не тільки.

Коло обговорюваних із В. Гнатюком у листах тем і проблем дуже широке. Щонайперше — це взаємне захоплення фольклором та етнографією, обмін думками та виданнями, організація виступів преси, рецензій відомих вчених тощо. Грінченко не раз дякує В. Гнатюку за схвальні рецензії, слухні поради та високу оцінку його фольклористичних праць. Перший примірник книги завжди адресувався Гнатюку. «Моя книга «Из уст народа» ще не вийшла, скоро ж одержу з друкарні дозволена — зараз пришлю Вам» (20.I.1901 р.).

Листи Б. Грінченка засвідчують прагнення і практичну роботу в царині розвитку національної культури на демократичній, народній основі. Більшість громадських заходів, ініціаторами яких ставали В. Гнатюк і Б. Грінченко, були суголосні потребам часу і ідеї соборності України.

Листування Б. Грінченка і В. Гнатюка в умовах штучної ізоляції Галичини від України, коли царська цензура була повновладним господарем у питанні контактів між окремими частинами українського народу, було найпевнішим каналом, яким надходила інформація про літературне і суспільне життя Галичини і Східної України. Листування було майже єдиним джерелом творчих взаємин. Листи Б. Грінченка є живими свідками засилля царської цензури, з якою він вів неупинну і послідовну боротьбу. «Ваша звістка, — пише Б. Грінченко в листі від 3.III.1899 р., — про те, що міністерство дозволило в нас друкувати популярні книжки всякого змісту, неправдива. Ніякого такого дозволу не було, але так є, що тепер мов би трохи іноді легше з цензурою, і часом проскакує яка науково-популярна книжка».

Поступово ділові зв'язки переросли у глибоку дружбу, яка позначена зворушливими історіями, що і донині мають певне суспільне звучання. У спогадах про дочку Настю Марія Грінченко розповідає: «Прийшла чутка, що Гнатюк хворий, треба лічитися, а грошей нема. Думали вони з батьком, думали, де грошей узяти, і надумалися, що можна хоч трохи грошей заколядувати. Вдалася Настя до молодіжі, zorganizувався хор, пішли колядувати і заколядували кілька десятків рублів...» (М. Грінченко, б.р., с. 9). Це, цілком зрозуміло, виходило далеко за межі особистих симпатій. То була демонстрація злуки, своєрідна громадська акція.

Вдаючись з листами до різних адресатів, Грінченко не раз тим чи іншим своїм заходам надавав громадського характеру, всеукраїнського звучання. Свідченням цього є жваве його листування з І. Франком, П. Грабовським, Лесею Українкою, Ганною Барвінок, М. Коцюбинським, І. Нечум-Левицьким, М. Кропивницьким, Василем Лукичем.

Грінченко, між іншим, допомагав грішми І. Франку, П. Грабовському, А. Тесленку, В. Гнатюку, хоч сам зазнавав матеріальної скрути.

З листів постають обставини особистого життя і праці Б. Грінченка, які були типовими для українського письменника взагалі. «А всі обставини мого життя були останніми часами такі, — читаємо в листі від 9(21).II.1898 р., — що далеко відгнали від мене і натякання на яку музу: досить Вам сказати, що останній місяць-півтора я мусив робити офіціальну роботу з ранку і за північ з невеликим антрактом на обід...» «Та й я не міг, як бачите, досі на Вашого листа одписати, що мусив на два місяці увесь улізти у земські справи» (лист від 3.III.1899 р.).

Тільки близькій людині Грінченко міг оповісти, як доводилося заробляти на хліб. Заходами гласних Чернігівського губернського земства Грінченко був звільнений з роботи в земстві. «От ще що. Я тепер не маю ніякої посади. Чи скоро я її матиму і чи матиму — не знаю. У всякому разі поки мушу жити з літературного заробітку. Українські писання мені нічого не дають, — мушу писати по-московському. Чи не міг би «Вістник» давати мені хоч невеликий гонорар за те, що друкуєте? Коли б він се зробив, то тим самим дав би мені змогу менше писати до російських часописів, а той час уживати на вкраїнську роботу. Без цього ж я писатиму до «Вістника» менше, ніж хотів би. Також — чи нема у Вас іншого якого видання, де літературною працею міг би я заробляти хоч мало-небагато? Дуже дякував би, коли б порадили. Коли б же «Вістник» міг платити хоч малу плату, то чи не можна було б забезпечити мені місце на скількись там аркушів на рік? Це було б у мене вже щось більш-менш певне» (лист від 26.XII.1899 р.). «Праця задля заробітку (хоч і літературна, але здебільшого по-московському) забирає в мене весь день, окрім двох годин, які щодня силкуюся присвячувати повісті» (лист від 19.IX.1901 р.). «Нову свою повість (йдеться про повість «Під тихими вербами». — В. Я.) маю друкувати в «Киевской Старине», бо раз, що там найлегше цензура пускає, а друге, що то мій заробіток, бо «К[иевская] Ст[арина]» дає мені невеличку плату» (лист від 8.X.1901 р.). «Після мого останнього листа до Вас сталася в мене особисто одна річ, яка, вкупі з усім попереднім, може схарактеризувати Вам становище вкраїнського письменника у нас. Мою жінку, ще торік, не пустила адміністрація на посаду (в музей Тарновського) тільки через те, що вона має такого небезпечного чоловіка. Тепер і в неї, і в мене таке становище, що коли б ми поткнулись де-небудь у Росії на яку посаду, то зараз відомості Чернігівської адміністрації примусять адміністрацію кожної російської губернії не пустити нас не то на скарбову, навіть на земську, міську чи залізничну посаду. Мусимо жити з приватного заробітку. Таким приватним заробітком була, наприклад, у моєї жінки робота в бібліотеці музею

Тарновського (упорядкувала її)... Таким робом жінчина робота була цілком приватною і в приватної людини. І от же губернатор сказав «душеприкажчикові», що він вишле з Чернігова нас обох, коли жінка там робитиме! Трохи згодом жандарми зробили в нас трус і тільки через те мене не зачепили, що нічого злочинного не знайшли. А треба ще додати, що ми живемо надзвичайно тихо і весь наш гріх є тільки в тому, що ми пишемо по-українському» (лист від 21.XII.1901 р.). І на-решті: «Ще не знаю, саме куди подамся з Чернігова, але мушу, бо мене тут їдять» (лист від 15.I.1902 р.).

Недремне око ідеологічних охоронців заглядало не тільки в рукописи (і не тільки в часи Грінченка!), а й до кореспонденції, що надходила в Україну. У низці листів читаємо: «В XI-й книзі «Вістника» цензура видрала з другого відділу сторінки 53–116..., а також останню картку книги (стор. 129–130). Чи не можна прислати мені се в конверті?» (23.X.1899 р.). «XII книгу «Вістника» я відібрав, але початок «Хроніки» (боки 179–180) видрала, мабуть, цензура» (6(18).XII.1899). «Цензура вирізала з IV-ї книги «Вістника» карточку з віршами Свидницького. Чи не можна б її мати? (боки 43–44). От що я все хочу Вам сказати: не дратуйте цензури. Викладайте факти, але не вживайте гострих слів. Напр[иклад], у IV-й книзі, на боці 8-му «Хроніки» слова: «се одна з тих безглуздих перепон, якими хотять запинити течію правди». Підкреслене слово *не треба було друкувати*, бо цензура як натрапляє на такі слівця, то зараз лютує і починає заляпувати цілі боки у «Вістнику» чорною фарбою або й витинати картки. Досить сконстатувати факт, а вже всяке знає й так, що се заборона безглузда» (3.IV.1901).

Загальновідоме значення діяльності Б. Грінченка як вченого-мовознавця, лексикографа, історика мови для унормування української літературної мови. Боротьба за чистоту рідної мови, врешті за її громадянські права, завжди мала для Б. Грінченка характер політичної боротьби. У листі до В. Гнатюка від 22.VIII.1900 р. читаємо: «Ви все докоряєте мене за правопис. От Вам моє становище: цензура вимагає урядового (себто «ярижки». — В. Я.) правопису, а друкарня малá, і навіть шрифтів скільки треба немає. А щоб Ви зрозуміли, як цензура пильнує правопису, то ось приклад. Тутешня «Общественная библиотека» друкувала свій каталог, і цензура дозволила се. Надруковане звичайно посилається до цензури знову — по «билетъ на выпуск». Каталог складався з московських книжок, українські траплялися де-не-де. Заголовки укр[аїнських] книжок надруковано тим правописом, яким на книзі: тобто старі (до половини 1876 р.) книги мали заголовок укр[аїнським] фон[етичним] правописом (Номис, Українські приказки etc). Цензура примусила передрукувати всі картки, де стрівалася «кулішівка» (Номысь, Украинськи прыказкы etc). Іноді на картці тіль-

ки одну літеру треба відмінити (*i* на *u*), а вирізуї і передрукувай, і такого скільки хочете я міг би Вам розказати. Я ледве міг досягти, щоб дозволено йотувати!»

Чимало матеріалу для правильної оцінки чотиритомного «Словаря української мови», укладеного Б. Грінченком, дають листи до В. Гнатюка. Неоціненну допомогу в роботі над словником, як засвідчують листи, надавали І. Франко та В. Гнатюк. Останній надсилав Грінченкові словники Партицького, Поповича, Чопея, пояснював значення багатьох діалектизмів (детальніше див. том «Мовознавчої спадщини»).

Не без впливу Б. Грінченка В. Гнатюк заходився писати працю про царську цензуру. Грінченко давав чимало порад, надсилав йому повернуті цензорами рукописи, називав літературу до теми.

У 90-х роках завдяки цілій низці заходів Б. Д. Грінченка Чернігів стає одним із центрів українського культурного, наукового і літературного руху. На різних посадах в один і той самий час у Чернігівському губернському земстві працюють В. Самійленко, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Чернявський. Їх заходом було українізовано офіційний «Земський Сборник» і надруковано цілу низку цікавих статей, нарисів, етнографічних матеріалів. «Посилаю Вам, — пише 20 січня 1901 р. Б. Грінченко, — перегляд змісту «Земського Сборника» за минулий рік — надрукуйте в «Вістникові», щоб знали, що нам хоч оцей один рік пощастило надати хоч трохи живіший і український колір сьому колись мертвому і «общерусскому» місячникові».

Коли до Грабовського дійшла чутка про наміри Грінченка емігрувати в Галичину, він відразу застерігає: «Правда, се було б великою втратою для російської України, де без Вас зовсім нікому буде працювати, бо патріотів багацько скрізь, а робітників чомусь не чути».

Як Франко та Грабовський, Грінченко мав чітке ставлення до українських псевдопатріотів. «Кажете, що коли б який патріот дав 1000 крб. Ох! У нас тих патріотів, що дають, так мало! Багатирів багато, та здебільшого (опріче небагатьох винятків) такі глитаї, що швидше в Гарпагона можна випрохати всі його маетки й гроші, аніж у сих будяків колючих на нашій ниві яку сотню карбованців на українську яку справу. І то навіть такі, що декламують (звісно, як поліціанта поблизу нема) про свою любов до рідного народу etc. Се сміття наше, се ганьба наша, наш сором перед усім світом мати таких гидких і підлих панів, як наші!» (лист від 19.IX.1901 р.).

Грінченко допомагав І. Франку і В. Гнатюку як співредакторам «Літературно-наукового вісника» вести боротьбу проти москвофілів, розумів їхню антинародну, антиукраїнську суть: «А чи не думаєте Ви, що зовсім не треба писати про москвофільські «сочинения»? Мовчанка часом убиває ліпше за найбільшу критику. У всякому разі «стихотворений» так багато на світі, що віршомазіння якогось там Вергуна

ачей ще не поруїнує українського письменства. А, може, я помиляюся і в нових літературних «подвигах» москвофілів є щось небезпечне? Хоча, здається, найнебезпечніша їх зброя — брехня й *денунціація*, а інші їх таланти не страшні» (лист від 8.X.1901 р.).

Все ж Грінченко «організував» виступ проти москвофіла Вергуна, причому в російській пресі, і через якийсь час повідомляв Гнатюку: «Зараз прочитав у XII-ій книзі московського місячника «Русская мысль», органа дуже поважаного, одного з найкращих рос[ійських] журналів чудову рецензію на вірші Вергунові. Дуже радив би Вам передрукувати в «Віснику» усю рецензію, — се зробило б вражіння. Коли у Вас не можна добути цієї рецензії, то можна Вам, переписавши, вислати» (лист від 22.XII.1901 р.). Рецензія належала перу самого Б. Грінченка.

В іншому листі Грінченко глибше цікавиться народовцями, оскільки поширилися відомості, що вони перебувають на платній службі в монархічного австро-угорського уряду. «Чутка ще була, що уряд (ляхи?) хоче порозумітися з москалефілами, бо народовці «дуже дорого коштують». Чи сьому правда і чи не можна сподіватися від сього чогось вельми лихого? Тяжке становище людини, що хоче знати, що робиться в Галичині, і нічого не знає, бо всі шляхи замкнено! Хоч «Галичанина» читай та й годі!» (лист від 10.IX.1901 р.).

Грінченко мав здатність, оглядаючись на стан культури і національного життя інших народів, давати тверезі оцінки здобуткам українського культурного процесу і дбав про виховання кадрів національної інтелігенції, яка йшла б працювати на користь рідному народові, як І. Франко, П. Грабовський, В. Гнатюк. «Яка б гірка правда не була, але все ж вона ліпша за оману. Через те треба нам, українцям російським, якомога частіше згадувати про те, що ми так мало зробили, як ніякий інший народ, що претендує на своє власне культурне життя. А то в нас більше спочивають на лаврах... незроблених діл» (лист від 3.III.1899 р.).

«Взагалі можна запевне сказати, що ми, вкраїнці, ні відкіля і ні від кого не можемо сподіватися помочі, — і ми мусимо скрізь і у всьому рахувати на свої власні сили. Пособляють тільки тим, кому *корисно*, задля себе самого пособляти, а через те — тільки дужим, чи таким, яких можна тим чи іншим способом підгорнути під свою ласкаву протекцію. Єдиний наш рятунок — *бути дужими*. Добра порада народові, який двісті років виявляє за малим не саму — несилу! Порада, що скидається на іронію! Може. Але іншої нема. Або се, або смерть.

Я певний, що ми не вмремо, отже — я певний, що ми *будемо дужими*. Які б тяжкі пригоди не траплялися нам на дорозі, — се все дочасне: ми мусимо стати й *будемо дужими*! Наше горе в тому, що ми досі все робили завтра. (Тільки галичани останніми часами ділом показу-

ють, що то є *робити сьогодні*. У нас же не то завтра, а й позавтрьому!) А щастить досягати чогось тільки тому, хто завжди робить *сьогодні*. Тоді він іде поперед тих, хто живе тим «завтрам». Друге наше горе, що ми завжди *єдналися* з кимсь, а приятель за поміч сівав нам на шию. Досить згадати хоч би поєднання Хмельницького й його наступників з турко-татарами.

Третє наше лихо, що ми ніколи не могли *поєднатися сами з собою...*, бо й досі ми самих себе їмо гірш, ніж всі наші вороги.

Наша інтелігенція мусить виховатися тепер у напрямку супротивнім цим трьом великим нашим вадам, і тільки тоді вона стане дужою і зможе поєднатися з народними масами біля одного діла» (лист від 8.X.1901 р.).

Цей уступ із листа Грінченка кожен українець і сьогодні мав би знати напам'ять, як духовний і політичний заповіт Великого Українця своєму народові, насамперед його інтелігенції і політикам.

Листи Б. Грінченка до В. Гнатюка засвідчують світоглядні позиції вченого, особливо це переконливо, коли мова заходить про широкі завдання освіти. В листі від 19.IX.1901 р. читаємо: «Говорите, що хоч Гонту й Залізняка згадуй. Ні, і з цим нічого не вдієте. Єдиний, тільки *єдиний* спосіб — досягти самосвідомості серед мас. Без цього — це ж уже тепер видно — нічого в Галичині й Буковині не може бути. То буде і моральною, і практичною перевагою над польським панством. А як тепер москалефілі? Чи велика ся клоака і яка в неї сила?» Отже, будити самосвідомість мас.

Світогляд самого Грінченка міцнів під впливом зв'язків із І. Франком, В. Гнатюком та П. Грабовським. Листи до Гнатюка дають змогу відчувати чітку світоглядну позицію в літературно-естетичних та суспільно-політичних поглядах Б. Грінченка.

У 1902 р. Б. Грінченко переїжджає до Києва, листовні зв'язки ще більше посилюються. Це був час найактивнішої наукової, літературної та громадської діяльності Б. Грінченка.

Під час перебування у Львові в 1903 р. Грінченко особливо близько зійшовся з І. Франком і В. Гнатюком. Як видно з листів, через Гнатюка ще раніше Грінченко встановив листовні зв'язки із В. Стефаником, О. Маковеем, Т. Бордуляком, К. Паньківським, К. Студинським. У літературно-громадських справах Грінченко їздив разом з І. Франком до Відня. Як результат цієї поїздки з'явилася друком публіцистична брошура Б. Грінченка «Нарід в неволі», видана українською, російською, німецькою, французькою та польською мовами.

Листи цього періоду показують, яке глибоке враження на письменника справила революція 1905 р. Він намагається інформувати В. Гнатюка про події, хоч цілком ясно, що через цензурні фільтри повної інформації дати не міг.

У Грінченка напередодні революції 1905 року посилюється інтерес до соціальних обставин життя українського народу, які, на його думку, майже однакові і на Галичині, і на Наддніпрянщині.

«Купа польського панства, як кліщуки, повпивалися здавна в українську землю і ссе з неї кров: експлуатує робочого чоловіка, заводить свою «Польщу» на чужій землі, не дає дихати дійсним хазяїнам краю, силкується приглушити всякими і «культурними», і некультурними способами українську національність у Галичині» (Грінченко, 1904).

Саме в цей час у Грінченка виникає зацікавленість соціалістичною літературою, посилюється журналістська і видавнича діяльність, незважаючи на те, що заходом Є. Чикаленка і В. Леонтовича (Левенка) він був усунутий з редакції газети «Громадська Думка», точніше з її наступниці — «Ради».

У 1905 р. Б. Грінченко, з'ясовуючи справу про видання окремою книжкою своїх статей «Було, є, буде» та «Нова сем'я», надрукованих в «Зорі» ще 1895 р., писав: «З того часу минуло десять років. І хоч останній рік приніс великі зміни в загальноросійському житті, але умови життя для українського народу, як такого, лишилися в Росії і досі ті самі».

Реакція, що настала після поразки революції, арешт, а потім і смерть дочки Насті та її сина хоча й непоправно підірвали здоров'я, але не зломали духу Б. Грінченка. Значною моральною підтримкою були сповнені поваги і захоплення листи-привітання Івана Франка і Володимира Гнатюка з нагоди 25-річного ювілею літературної та громадської праці Б. Грінченка. Привітання Івана Франка (Погрібний & Яременко, 1970) та лист-поздоровлення В. Гнатюка (досі був невідомим) мають неабияке значення як для оцінки діяльності Б. Грінченка, так і для з'ясування його зв'язків з Галичиною. Тому саме їх ми поставили епіграфом до цієї книги.

Листи Б. Грінченка до В. Гнатюка засвідчують високий розвиток епістолярного стилю в українській літературі, його публіцистичність. Вони наочно ілюструють ідейно-естетичні погляди обох діячів на різні питання життя, літератури, моралі й етики сучасного їм суспільства. Порівняно невелика кількість листів допомагає нам відтворити образи двох людей, котрі свідомо присвятили своє життя служінню народові.

Несподіваним свідченням наукового підходу Бориса Грінченка до епістолярію як самодостатньої літератури стала для нас принагідна нотатка, що збереглася в архіві письменника: «Може бути, варто було б надрукувати хоч деякі з листів Мазепи до Мотрі Кочубеївни, яко зразок тодішньої любовної *епістолярної літератури*. Здається, інших зразків сього не маємо».

У світовій літературі відоме інтимне листування Абеяра й Алоїзи. Власним біографом було знищене інтимне листування Байрона. У нас епістолярні інтимні романи із Милорадовичкою, Ганною Рентель, Параскою Глібовою — своєрідні «Страждання юного Вертера». В архіві Б. Грінченка зберігається близько 350 листів до дружини, в яких задокументовано не тільки історію особистого життя, інтимних взаємин, але й численні думки та погляди на жіноче питання, на образи жінок у літературі, на любов до жінки і України. При цьому любов до України Марія та Борис вважають значимішою і вищою за взаємне кохання. Зазвичай як доказ цього наводять уривок з листа Марії до Бориса: «Знову згадалось мені, як ти писав колись, що любиш мене більш усього на світі після України. Але це не тільки тепер, це часто згадується мені і я за це ще більше люблю тебе. Коли б ти сказав, що любиш мене більше України, я не порадувалась би цьому, ні, — для мене це було б дуже тяжко. Ми любимо один одного, у нас тепер одна душа, але любов до України і спільна праця на користь їй ще дужче з'єднують нас і дадуть силу перемогти усе. Але це ти й сам розумієш ще краще мене...» (Грінченко, 1887).

Його поезія «Ти не моя» може бути класичним зразком передачі громадянських настроїв через інтимні переживання:

Ти не моя. Й даремно ти гадаєш,
Що сам прийду до тебе я,
І хоч би ти прийшла, —
Мене не ублагаєш,
Бо коли ти України не кохаєш, —
Ти не моя.

Тож, як бачимо, літературна традиція закладалася й у листовних зверненнях, любовних посланнях. Критерієм справжності почуттів була Україна. Так, Куліш відвернувся від Ольги Плетнєвої, з якою навіть можливим був шлюб, бо вона категорично відмовилася вчити українську мову. Особливо спроба через інтимне почуття передати почуття громадянські, патріотичні помітна в поезії П. Тичини та М. Вороного.

У публіцистиці 90-х рр. XIX ст. бачимо ідеологічний наступ на інтимну поезію. Навіть Василь Блакитний називав інтимну поезію буржуазним або «псевдочервоним трендиканням» і боровся з нею. У 1925 р., після смерті Єсеніна, Троцький у більшовицькій «Правді» виступив із статтею «Епоха наша не лірична». Це більшовики довели переконливо. А Сталін після спроби Довженка у фільмі «Життя в цвіту» показати особистість Мічуріна через його інтимне життя взагалі заборонив торкатися в літературі та кіно інтимного життя «великих». Тож інтимна тема була закрита.

Грінченко мав намір створити окремий вид літератури — епістолярну літературу, в тому числі й інтимну епістолярну літературу зі щиро почуттєвим патріотичним змістом і високою культурою викладу.

У різноманітних «писульках», «супліках», «посланнях», «зверненнях», у «листах до земляків» закладався часом глибокий суспільно-політичний зміст.

Редакторські особливості перекладу Біблії

Означена у підзаголовку проблема в українському журналістичнознавстві ще не тільки не досліджувалася, але й навіть не ставилася. На відміну від перекладачів — П. О. Куліша, І. С. Нечуя-Левицького, І. П. Пулюя — ті, хто доводив до видавничої кондиції текст перекладу, залишалися невідомі.

Готуючи до друку в «Киевской Старине» добірку листів П. О. Куліша, Грінченко в нотатці до публікації підкреслив: «Всі вони (листи Куліша. — В. Я.) про справи літературні, і читач знайде тут кілька звісток, може, ще невідомих йому про всякі літературні справи, — от, наприклад, про переклад Біблії. Де можна було *підписаний* (себто Б. Грінченко. — В. Я.) *пододавав уваги й пояснення*» (Б. Грінченко, б.р.). Грінченко однозначно цим ствердив, що він до Кулішевого перекладу Біблії поробив правки і дав до них пояснення чи коментарі.

Уже цього могло б бути досить для постановки проблеми. Та листування Б. Грінченка відкриває ще одну з його національних заслуг. Куліш після пожежі, в якій згорів перший авторський первопис перекладу Біблії, спочатку «зрікся» з огляду «на свої старі літа» перекладати Біблію наново, вдруге. Проте він все ж горнувся до думки про новий переклад Біблії і почав переспівувати віршами окремі біблійні книги. Та після того як група чернігівців (серед них І. Л. Шраг, Б. Грінченко та інші) написала Кулішеві листа, прохаючи таки перекласти Біблію прозою, він одразу поновив роботу над перекладом і до останньої хвилини життя не залишав її, але завершити переклад не встиг.

Отже, Б. Грінченко був серед тих, хто переконав П. Куліша робити новий переклад Біблії. Це по-перше.

Неперекладені частини взялися докінчити І. Нечуй-Левицький і вчений-фізик І. Пулюй.

Автографи зробленого Кулішем перекладу правонаступниця спадщини, його жінка Олександра Михайлівна Куліш-Білозерська (Ганна Барвінок), передала на вічне збереження В. В. Тарновському, який мав їх опублікувати, але несподівана смерть не дала йому змоги втілити мрію в життя. Тож за справу видання українського перекладу Біблії взявся Іван Пулюй, дружній до сім'ї Куліша. 1903 р. у Берліні, майже 120 років тому, «Британське і Заграничне Біблійне товариство» видало «Святе Письмо старого і нового завіту. Мовою русько-українською

(підкреслено мною. — В. Я.). Переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького і Пулюя». Це по-друге.

Маємо знати, що виходу в світ перекладу Біблії передувала копітка робота з виготовлення копій Кулішевого перекладу, яку також взяв на себе Борис Грінченко. Він наймав людину, яка «за плату» знімала копію з автографу перекладу, а сам Грінченко для копіювання перекладу надавав власне помешкання, приносив із Земства і відносив у Земство частини перекладу, бо фактично, за умови з Ганною Барвінок, рукописи Куліша виносити із Земства не дозволялося. Він «керував справою і контролював роботу», оплачував її і запевнив І. Пулюя, що «всю працю зроблено дуже сумлінно» (лист Б. Грінченка до І. Пулюя від 12.Х.1901 р., коли Грінченко довідався, що Пулюй одержав всі копії з Кулішевого перекладу). Отже, Грінченко опікувався і копіюванням, і оплатою, і пересилкою копій видавцю і науковому редактору І. Пулюю. Це по-третє.

«Хочу ще сказати, — писав у цьому ж листі до Пулюя Борис Грінченко, — про одну справу, вельми важливу. В заголовку Біблії у Куліша стоїть, що се переклад «мовою староруською» (виділено Грінченком. — В. Я.).

Б. Грінченко, як історик мови, відкинув Кулішеву назву мови перекладу Біблії. Куліш назвав її *староруською*. В листі до І. П. Пулюя від 12.Х.1901 р., коли вже копії з Кулішевого перекладу Грінченко надіслав йому для видання, він порушив, на його думку, «вельми важну справу»: «В заголовку Біблії у Куліша стоїть, що се переклад *мовою староруською*. Лишенько наше! От уже другу сотню літ живемо новим літературним життям, а ще й досі не вміємо як самих себе назвати! Мову свою звемо... як тільки ми її не звали? Руською, рускою, рускою, малоруською, малоросійською, рутенською, русинською, українською, русько-українською, южно-руською, а тепер Куліш вигадав ще нове назвище: *староруська мова*! А хтось почне доводити, що се не *старо*, а *ново-руська мова*, а там може ще й *середнє-руська*, чи ще яка! Треба ж уже колись нам покинути сю плутанину та погодитися всім на одному назвищу! І таким назвищем мусить бути *мова українська*.

Таке назвище історично справедливе, бо справді ми з давніх часів так звемося; воно добре й з практичного боку, бо тоді не буде задля чужинця потреби плутатися, знаходячи де там *ново-*, а де *старо-*руси, де *велико-*, а де *мало-*руси etc. З перекладом Біблії піде наша мова і в Європі так називатися, як на Біблії стоятиме. Коли зватиметься вона *староруською*, то хто нас знатиме, що ми українці, а не москалі?

Назвища «український, Україна» вживали задля нашої мови й краю всі наші письменники ХІХ в. з України російської; дедалі все дужче та дужче починають його вживати наші діячі і на Україні австрійській]. Чому ж не стояти йому й на Біблії?

Коли б же, — на жаль великий, — Ви на сю думку не пристали, то мені здається, що могли б Ви вжити хоч того терміну, якого вживає наша наукова інституція (Т[оварист]во и[мені] Ш[евченка]): *мовою русько-українською* (виділено Б. Грінченком. Саме цю, Грінченкову назву для Кулішевого перекладу взяв Іван Пулюй. Це по-четверте. — В. Я.).

Куліш сам не однаково називав нашу мову, через що ж ми братимем з його назвищ — назвище найгірше?!»

Як бачимо, редагування Б. Грінченка зафіксовано уже в назві мови перекладу, що він вважав «вельми важною справою». У його бажанні мати в назві мови «українська» проглядається акцент не тільки на культурному, духовному, мовному, а й на політичному значенні назви мови перекладу.

Грінченко послідовно виводив із термінологічного вжитку офіційні царські назви «Малоросія», «малоросійська», реалізуючи кпини, здається, М. І. Костомарова стосовно того, що поляки нашу мову називали *малопольською*, а москалі — *малоросійською*, бо, з одного боку, в ній *мало* польського, а з другого — *мало* російського, і насправді вона — *українська*.

Видання Біблії було подією непроминального значення.

Листування Б. Грінченка із Ганною Барвінок, І. С. Нечуй-Левицьким та І. П. Пулюєм відтворює складні перипетії з виготовлення копій рукопису перекладу та редагування Кулішевого перекладу, чого і в думках чи страшному сні не могла допустити Олександра Куліш. Видання перекладу Біблії було загрожене не тільки смертю Куліша і Тарновського, а насамперед Ганною Барвінок з її хворобливим ставленням до пам'яті своєї «неоцінної дружини» і бажанням створити серед української спільноти його культ.

Від початку листування Б. Грінченка із О. Куліш питання Біблії — в кожному листі.

Як укладач Каталогу Музею українських старожитностей В. В. Тарновського Борис Грінченко був добре обізнаний з архівом П. О. Куліша, який Олександра Михайлівна Куліш (Ганна Барвінок) передала на вічне збереження В. В. Тарновському. У музеї зберігався і авторський первопис перекладу Біблії. У листуванні Бориса Грінченка з Ганною Барвінок хронологічно простежується зацікавленість Грінченка якісною підготовкою перекладу до друку, пошуками альтернативного видавця перекладу Біблії і намагання переконати О. Куліш у тому, що йдеться про видання не спадщини Куліша, а джерела української культури, літератури, духовності. Грінченко підходить до видання Біблії як до загальнонаціональної справи, громадянського обов'язку української інтелігенції. Уже через кілька місяців після смерті Куліша (лист Грінченка від 3.VII.1897 р.) він переконує Ганну Барвінок

у цьому: «Усе Ви добре написали, да тільки забули сказати *доки* доперекладав Пантелеймон Олександрович Біблію. Це дуже треба б знати. А як стала справа з Пулюєм та з Біблейським товариством?».

У листі Б. Грінченка до Ганни Барвінок від 13.VI.1901 р. з Чернігова (лист підписав також І. Шраг, очевидно, як адвокат) говорить, що вони з дружиною (себто з Марією Загірньою. — *В. Я.*) спромоглися прочитати «копію Біблії з оригіналом»³. Зробити всю роботу завадила тривала хвороба, а тому досі (до 13.VI.1901 р. — *В. Я.*) зробили дуже трохи і мало не весь рукопис Біблії не звірений з первописом (автографом Кулішевого перекладу. — *В. Я.*). Це по-п'яте.

І нарешті шосте... Грінченко читав переклад і випишував помилки, описки, неточності і написав *редакторський* висновок «Друкувати ж Біблію з такого рукопису, як є, не можна, бо:

1. В перекладі своєму П. О. Куліш становить часто поруч кілька синонімів (напр.: Він почув од його таке слово — мову — річ), щоб потім вибрати якийсь до друку. Тепер се доведеться робити тому, хто читатиме копію з первописом.

2. Порядок книг у Куліша трохи не такий, як у звичайній синодальній Біблії (напр., книгу, поставлену в синодальному виданні яко одну, він ділить на кілька — відповідно до новіших дослідів науки. Треба, щоб хтось сей лад дав.

3. Переписувач часто помиляється в літерах, псуючи зовсім слово. Є й більші, значніші помилки. Коли і коректор-українець, коректуючи по доброму рукописові, робить у друкованому помилки, то що ж буде, коли Біблію коректуватиме хтось не добре тямущий нашої мови (ми не знаємо хто буде коректором) та ще й робитиме по рукопису з помилками? Тоді в друкованому тексті будуть такі помилки, такі нісенітниці, що видання буде нікчемним...»

Це незаперечний редакторський висновок на Кулішів переклад. Грінченко радить Олександрі Михайлівні, як його зреалізувати. Він вважає, що рукопис перекладу треба «попереду уважно й *знаючими* руками (виділено Б. Грінченком. — *В. Я.*) виправити». Порада Грінченка «уважно й *знаючими* руками виправити» Кулішів переклад, буквально здетонувала хворобливе обожнювання «своєї неоціненної дружини». Ганна Барвінок і в страшному сні не допускала, що можуть бути більш знаючі руки, ніж у Куліша, бо все написане ним є священне, табуйоване, і вона «не дозволяє ще комусь втручатися у написане Кулішем, а тим більше виправляти». Тож редаговану Грінченком копію другого Кулішевого перекладу Біблії Ганна Барвінок забирає «від чернігівців» (Грінченка і Шелухіна, на той час призначеного завідувачем Музею українських старожитностей В. В. Тарновського) і пере-

3 «...прочитати «копію Біблії з оригіналом» — зробити звірку двох текстів.

дає для читання «киянам», сиріч І. С. Нечую-Левицькому, який честолюбиво також вважав, що все ним написане не підлягає редагуванню.

І. Огієнко (митрополит Іларіон), у монографії про український переклад Біблії, на жаль, не міг користуватися тими матеріалами, які ми тільки тепер вводимо у науковий обіг, вивчаючи листування Б. Грінченка із причетними до підготовки і видання Кулішевого перекладу Біблії.

Отже, Б. Грінченко, як сам стверджує, поробив зауваження до окремих місць Кулішевого перекладу і дав пояснення своїм зауваженням. Ознайомившись фундаментально із перекладом 29 книг Старого Заповіту і відредагувавши перші 12 книг, Грінченко пише справжній редакторський висновок і 13 червня 1901 р. відсилає його Ганні Барвінок.

11 лютого 1901 р. Ганна Барвінок пише Борису і Марії Грінченкам: «При всіх моїх горестях, на котрі повседневно багата душа моя (та може таємнича, як для кого), возрадувалась, як чутка до мене пролетіла, що Ви удвох, як ангели Божі, спаровані для піддержки української справи, держите у своїх руках Біблію — труд моєї святої дружини, котра два роки, не одриваючи своїх ясних очей, усе дивилась на її... Спасибі Вам, велике (100 з дванадцятьма нулями) раз спасибі, що не одреклись від такого труда... Я так вірую в Вашу щирість і вірність перевірки, хоча не втерплю, хоч думкою, попрікнути киян, — такий величний город, величний святістю і освіченими і заможними людьми (да неприхильними до діла), — не спромоглися обійтися без Вас, котрі і так сильно подавлені працями, що і часу бракує...» (Барвінок, 1901).

26 лютого 1901 р. Ганна Барвінок уже насторожено запитує Б. Грінченка: «Для якого друку першу книгу Мойсееву Ви готуєте? Хто се буде її без грошей друкувати? Треба всю зараз друкувати і мати фонд, а то трохи надрукують, випродадуть, а тоді за виручені гроші знов будуть друкувати. Так не можна. Біблійське товариство зробить собі компіляцію і кінець праці моєї дружини...» Ця думка-вимога Олександри Михайлівни була правильна та суголосна думкам і розумінню значення видання Біблії українською мовою для національної розбудови України.

6 серпня 1901 р. Б. Грінченко у листі до І. С. Нечуя-Левицького просить переслати лист О. М. Кулішеві для прочитання. Справа стосувалася виготовлення копій з оригіналу Кулішевого перекладу Біблії та пересилання їх І. Пулюю до Відня, вона була зав'язана на постах: І. Пулюй — Б. Грінченко — О. М. Кулішева — І. С. Нечуй-Левицький. Позиція Ганни Барвінок далеко не об'єктивна, дещо скандальна, і Грінченко делікатно пояснює роль Кулішевої у справі редагування ним Кулішевого перекладу:

«1. Д-ка Кулішева *сама* (я цьому був свідок) забрала з Музею всі рукописи Кулішеви, які там були на схові, ще восени 1899 року...

2. Рукопис Біблії пані Кулішева *сама навіки подарувала в Музей Чернігівському земству* (виділено Б. Грінченком. — В. Я.).

3. «Ані Ви, ані пані Кулішева не схотіли, щоб текст Біблії редаговано в Чернігові...» — свідчення про те, що Грінченко читав Кулішів первопис перекладу Біблії і редагував його. Олександра Кулішева сліпо освячувала навіть граматичні помилки Кулішеві і не дозволила Грінченкові («чернігівцям») втручатися в текст і віддала переклад на прочитання І. Нечую-Левицькому («киянам»), який також егоїстично вважав, що його переклад поза редакторським втручанням. Як видно з листа Б. Грінченко прочитав (відредагував) Кулішів переклад 12 біблійних книг. Далі переклад із чернігівців читав Шелухін (Шолуха), на той час директор Музею Тарновського в Чернігові.

Невдовзі після смерті П. Куліша Грінченко захоплено стверджував: «Як багато добра по собі покинув наш щирий працьовник. Треба його якось до діла довести» (3 червня 1897 р.).

Загальнонаціональна значимість видання українського перекладу Біблії засвідчена Б. Грінченком багатократно: «Переклад Біблії — то велике діло і треба нам усім дбати, щоб його до пуття довести» (лист до Ганни Барвінок від 3.VII.1897 р.).

«Треба нам доброї П. О. біографії, бо його біографія — то частина історії нашого національного руху» (лист до Ганни Барвінок від 3.07.1897 р.).

12 жовтня 1901 р. Грінченко в листі до Пулюя висловлює задоволення і радість з приводу того, що всі копії рукописів Кулішевого перекладу Біблії уже одержані Пулюєм і перебувають під його остаточною редакцією. На превеликий жаль, радість Бориса Грінченка була передчасною. Славетний український фізик І. П. Пулюй, як мовний редактор Кулішевого перекладу Біблії і її співперекладач, засвідчив, дуже м'яко кажучи, свою цілковиту філологічну неспроможність і наукову та ідеологічну недалекоглядність.

Співперекладач І. С. Нечуй-Левицький і Олександра Куліш публічно засудили заміну Пулюєм і Слюсарчуком Кулішевого правопису на галицький. І це тоді, коли Грінченко, Житецький, Михальчук билися над створенням соборного правопису для застосування його в опрацюванні чотири томного Словаря української мови. І. С. Нечуй-Левицький відразу заявив: «Бачу, що видавець позміняв і в мене, і в Куліша форми мови по-галицьки».

Всебічну критику Пулюєвого втручання в мову перекладу дав пізніше проф. Іван Огієнко у дослідженні «Як Святе Письмо ставало українським» (Огієнко, 2018, с. 91–102). Вердикт видатного мовознавця і автора нового перекладу Біблії (побачив світ 1962 р.) про нанесену шкоду Кулішевому і Левицького перекладу Біблії досить-таки категоричний: «Зміна правопису й мови, яку самовільно зробив Ів.

Пулюй, виглядає дуже неповажною, бо власне вона вбила весь переклад» (Огієнко, 2018, с. 99).

О. Кулішева однозначно творила культ П. Куліша: «Він для всіх працював — одні хиляться, інші — одхиляються, се їх діло. А образ Куліша по моделі, да ще й не по [одній], — трудно вироблять, а я й не давала б собі права при життю, а по смерті вважаю святотатством... і всяке його слово для мене єсть *священне*. І він ніколи не бажав, щоб після його смерті його виправляли. «Правда єсть пламенна» — він маски не надівав, як понімав, так і писав: він — незалежимою мислі. І всім бажав штудировать науку і свої думи викладати на папір» (19.II.1902 р.).

Зрозуміло, завершенням культу Куліша Олександра Михайлівна справедливо вважала повне видання спадщини П. Куліша: «... Що маю своєї дружини написаного — все буду друкувати — довгом благородним вважаю, а не ховатись такому діячу! Хай менші ховаються. Дорога широка літературна, усі помістяться. А то буде стояча умственна запліснявіла вода» (19.02.1902 р.). І далі: «... По-моєму, усякий чоловік і в життю, і в научному ділі *повинен бути самим собою*, особливо передовий чоловік. А то буде стояча вода» (з листів Ганни Барвінок).

Борис Грінченко, на відміну від геніального фізика І. П. Пулюя, мислив категоріями соборної України: єдиний правопис і єдина літературна мова.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

Барвінок, Г. (1901). Лист Борису і Марії Грінченкам (Фонд III, Справа 38069). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ.

Григорович, И. (Сост.). (1851). *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (Т. 4: 1588–1652). Типография II отделения собственной его императорского величества Канцелярии.

Грінченко, Б. Д. (1887). Щоденник 1887 року. Оправа-картон з золотим відтиском: «Книжка для отметок, замечаний каждого дня года» (Фонд I, Справа 31607). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ.

Грінченко, Б. Д. (2000). *Зібрання творів. Епістолярна спадщина* (Кн. 1). Київський університет імені Бориса Грінченка.

Грінченко, Б. Д. (б.р.). Листи П. О. Куліша (про біографію Куліша) (Фонд I, справа 32462). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ.

Грінченко, М. М. (1904). Лист до Грінченко Анастасії Борисівни (Фонд III, Справа 44295). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ.

Грінченко, М. М. (б.р.). Біографія Грінченко Насті Борисівни. Автограф (Фонд I, Справа 32654). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ.

Огієнко, І. (митрополит Іларіон). (2018). *Як Святе Письмо ставало українським* (М. Тимошик, Упоряд.). Наша культура і наука.

Погрібний, А., & Яременко, В. (1970, 1 вересня). Лист І. Франка до Б. Грінченка. *Літературна Україна*.

REFERENCES

Barvinok, H. (1901). Lyst Borysu i Marii Hrinchenkam [Letter to Borys and Mariia Hrinchenko] (Fund III, File 38069). Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Grigorovich, I. (Comp.). (1851). *Akty, otnosyashchiesya k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei* [Acts Relating to the History of Western Russia, Collected and Published by the Archaeographic Commission] (Vol. 4: 1588–1652). Tipografiya II otdeleniya sobstvennoi ego imperatorskogo velichestva Kantselyarii [in Russian].

Hrinchenko, B. D. (1887). Shchodennyk 1887 roku. Oprava-karton z zolotym vidtyskom: «Knizhka dlya otmetok, zamechaniy kazhdogo dnya goda» [Diary of 1887. Cardboard Frame with a Gold Print: «A Book for Marks, Remarks for Each Day of the Year»] (Fund I, File 31607). Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Hrinchenko, B. D. (2000). *Zibrannia tvoriv. Epistoliarna spadshchyna* [Collection of Works. Epistolary Heritage] (Pt. 1). Borys Grinchenko Kyiv University [in Ukrainian].

Hrinchenko, B. D. (n.d.). Lysty P. O. Kulisha (Pro biohrafiiu Kulisha) [Letters of P.O. Kulish (On the Biography of Kulish)] (Fund I, File 32462). Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Hrinchenko, M. M. (1904). Lyst do Hrinchenko Anastasii Borysivny [Letter to Hrinchenko Anastasiia Borysivna] (Fund III, File 44295). Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Hrinchenko, M. M. (n.d.). Biohrafiiia Hrinchenko Nasti Borysivny. Avtohraf [Biography of Hrinchenko Nastia Borysivna. Autograph] (Fund I, File 32654). Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Ohiienko, I. (Metropolitan Hilarion). (2018). *Yak Sviate Pysmo stavalo ukrainskym* [How the Holy Scripture Became Ukrainian] (M. Tymoshyk, Comp.). Nasha kultura i nauka [in Ukrainian].

Pohribnyi, A., & Yaremenko, V. (1970, September 1). Lyst I. Franka do B. Hrinchenka [I. Franko's Letter to B. Hrinchenko]. *Literaturna Ukraina* [in Ukrainian].